

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Білан О.П.

аспірант,

Науковий керівник: Бабаскін А.Ю.

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,

Інститут держави і права імені В.М. Корецького

Національної академії наук України

ПРАВОЧИНИ, ЗМІСТ ЯКИХ СУПЕРЕЧИТЬ ІНТЕРЕСАМ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА

Приписами ч. 1 ст. 203 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) встановлено, що зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Відповідно до ч. 3 ст. 228 ЦК України у разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним.

З аналізу положень ч. 1 ст. 203 ЦК України вбачається, що зміст правочину не може суперечити: (1) вимогам ЦК та іншим актам цивільного законодавства; (2) інтересам держави і суспільства; (3) його моральним засадам. Наведене дозволяє зробити висновок про те, що законодавець не ототожнює категорію «інтереси держави і суспільства» з положеннями цивільного законодавства. Таким чином, невідповідність змісту правочину інтересам держави і суспільства є спеціальним випадком недійсності правочинів. Зазначене підтверджується також і тим, що законодавець розрізняє правові наслідки вчинення правочину, який порушує вимоги цивільного законодавства та інтересів держави і суспільства. Зокрема, згідно з ч. 3 ст. 228 ЦК України спеціальними правовими наслідками вчинення правочину, зміст якого суперечить інтересам держави і суспільства, є його недійсність та конфіскація всього одержаного за правочином (за наявності умислу у сторін).

З огляду на вищезазначене вбачається, що в контексті положень ст. ст. 203, 228 ЦК України категорія «інтереси держави і суспільства» виступає критерієм обмеження закріпленого у ст. 3 ЦК України принципу свободи договору. Відповідно виникає питання щодо кваліфікації правочинів, зміст яких суперечить інтересам держави і суспільства. Тобто, вироблення чітких та конкретизованих критеріїв, які б дозволяли ідентифікувати правочини, які порушують інтереси держави і суспільства.

Надаючи відповідь на поставлене вище питання необхідно перш за все звернути увагу на те, що у своїй першій редакції ЦК не обмежував свободу договірної діяльності інтересами держави і суспільства та не передбачав наслідків вчинення таких правочинів. Відповідні зміни були внесені до

статтей 203, 228 ЦК України в 2010 році у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України (Законом України від 02.12.2010 № 2756-VI). Слід зазначити, що наведені зміни неодноразово критикувались науковцями як в змістовному плані, так і з позиції юридичної техніки [1, с. 67].

Очевидним є те, що зазначені вище зміни були скопійовані з положень ст. 49 ЦК УРСР від 18.07.1963, які встановлювали недійсність угоди, укладеної з метою, суперечною інтересам держави і суспільства. Такі угоди являли собою серйозні і небезпечні порушення чинного законодавства, носили анти-соціальний характер і посягали на істотні державні та суспільні інтереси. Вважалось, що основною ознакою антисоціальних угод є публічний характер інтересів, які ними порушувались [2, с. 99]. Судова практика виходила з того, що дія ст. 49 ЦК УРСР розповсюджується на угоди, які порушують загальні принципи існуючого суспільного ладу. До них, зокрема, відносили угоди, спрямовані на використання всупереч закону колективної, державної або приватної власності з корисливою метою, отримання громадянами нетрудових прибутків, використання майна, яке знаходиться у їх власності або користуванні, на шкоду інтересам суспільства, на незаконне відчуження землі або незаконне її використання, розпорядження або придбання всупереч встановленим правилам предметів, вилучених з обігу або обмежених в обігові¹.

З наведеного вбачається, що антисоціальними угодами визнавались ті, зміст яких порушував встановлені законом правила використання та відчуження майна, землі та придбання предметів, вилучених або обмежених в обігові. Разом з тим, у подальшому така позиція була частково змінена, а саме: передбачалось, що під дію ст. 49 ЦК УРСР підпадають угоди, які направлені на використання всупереч закону колективної, державної або приватної власності з корисливою метою, ухилення фізичних та юридичних осіб від оподаткування доходів, використання майна, яке знаходиться у їх власності або користуванні, на шкоду правам, свободам і гідності громадян, на незаконне відчуження землі або незаконне її використання, розпорядження або придбання всупереч встановленим правилам предметів, вилучених з обігу або обмежених в обігові².

З наведеного вбачається, що з часом до переліку антисоціальних угод були додані ті, що направлені на ухилення від оподаткування доходів.

Слід зазначити, що станом на сьогодні відсутні аналогічні вищенаведеним судові роз'яснення щодо антисоціальних угод. Така ситуація значно ускладнює ідентифікацію правочинів, зміст яких суперечить інтересам держави і суспільства. Фактично судова практика обмежується позицією, згідно з якою правочин, учинений з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, водночас є і таким, що порушує публічний порядок [3]. Крім того, кваліфікація антисоціальних правочинів ускладнюється ще й тим, що в

¹ Див. п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про визнання угод недійсними» від 28.04.1978.

² Див. Роз'яснення Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними» від 12.03.1999.

цивільному законодавстві України не розкривається зміст категорії «інтереси держави і суспільства». За таких умов доцільним є дослідження теорії та практики застосування відповідних положень у цивільному законодавстві інших країн. Зокрема, ст. 169 ЦК Російської Федерації встановлює нікчемність угоди, яка укладена з метою, що суперечить основам правопорядку. В російській юридичній літературі звертається увага на те, що саме публічний характер інтересів, що порушуються подібними угодами, дозволяє віднести їх до антисоціальних. Об'єктивну сторону таких угод складають серйозні та небезпечні порушення закону, які зазвичай є злочинними діями. При цьому під основами правопорядку прийнято розуміти загальні принципи права, основні засади, що встановлюють його сутність, соціальну спрямованість, та визначають межі здійснення прав і свобод у суспільстві. Головні основи правопорядку закріплені в Конституції Російської Федерації. Вони визначають суспільну, політичну та економічну організацію суспільства [4, с. 370].

В юридичній літературі до основних кваліфікуючих ознак угод, які порушують приписи ст. 169 ЦК РФ відносять те, що: (1) безпосереднім об'єктом є не просто закони та інші нормативні акти, а ті, які містять основи правопорядку. Тобто, мова йде перш за все про публічно-правові за своєю природою акти; (2) дії, про які йде мова, повинні бути здійснені умисно і цей умисел обов'язково повинен бути направлений на мету, яка завідомо суперечить основам правопорядку. Наприклад, укладання угоди шляхом шахрайства [5, с. 186].

Наостаннє необхідно зазначити, що конкретний перелік угод, які порушують основи моралі за ст. 169 ЦК РФ, формуються судовою практикою. Зокрема, як роз'яснив Пленум Вищого арбітражного суду РФ у своїй постанові від 10.04.2018 № 22¹, для застосування статті 169 ЦК РФ необхідно встановити, що мета угоди, права та обов'язки, які сторони прагнули встановити при її здійсненні, або бажані зміни чи припинення існуючих прав та обов'язків завідомо суперечили основам правопорядку і моральності. При цьому мета угоди може бути визнана завідомо суперечною основам правопорядку і моральності тільки в тому випадку, якщо в ході судового розгляду буде встановлена наявність умислу хоча б у однієї зі сторін.

Вищезазначений підхід вироблений судовою практикою до ідентифікації угод, які порушують основи правопорядку за ст. 169 ЦК РФ, багато в чому є актуальним для кваліфікації правочинів, зміст яких суперечить інтересам держави і суспільства за статтями 203, 228 ЦК України. Зокрема, Пленум Верховного Суду України також вважає, що при кваліфікації правочину за статтею 228 ЦК має враховуватися вина, яка полягає в намірі порушити публічний порядок сторонами правочину або однією зі сторін. Доказом вини може бути вирок суду, постановлений у кримінальній справі, щодо знищення,

¹ Станом на сьогодні постанова ВАС РФ від 10.04.2008 № 22 втратила чинність. Однак її положення залишаються актуальними для встановлення ідентифікуючих ознак правочинів, зміст яких суперечить основам правопорядку.

пошкодження майна чи незаконного заволодіння ним тощо¹. При цьому, на нашу думку, зазначену позицію треба сприймати з урахуванням того, що правочин, учинений з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, водночас є і таким, що порушує публічний порядок. Адже, як про це зазначалось вище, судова практика пішла шляхом ототожнення вищенаведених правочинів. За таких умов можна допустити, що правочинами, зміст яких суперечить інтересам держави і суспільства, будуть (як зазначено у п. 18 вищезгаданої постанові Пленуму ВСУ) ті, які посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема: правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливим охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (стаття 14 Конституції України); правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо. Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не є такими, що порушують публічний порядок.

На нашу думку, ще однією ознакою правочину, зміст якого суперечить інтересам держави і суспільства, є спеціальний суб'єкт звернення з позовом про визнання такого правочину недійсним. Зокрема, в першу чергу суб'єктом такого звернення можуть бути органи державної влади, місцевого самоврядування та інші суб'єкти владних повноважень, до компетенції яких віднесений захист інтересів держави і суспільства, а у разі відсутності такого органу – прокурор. Ми вважаємо, що вказана ознака також є актуальною для кваліфікації антисоціальних угод за ст. 169 ЦК РФ.

Таким чином, загальним для судової практики застосування ст. 169 ЦК РФ та ст. 228 ЦК України є наявність умислу у сторін/сторони правочину, спрямованого на порушення публічного порядку, а також те, що безпосереднім об'єктом порушення змістом такого правочину є публічно-правові акти.

На нашу думку, вищезазначений порівняльний правовий аналіз дозволяє визначитись з основними кваліфікуючими ознаками правочинів, зміст яких суперечить інтересам держави і суспільства, а саме:

По-перше, з об'єктивної сторони першою і основною кваліфікуючою ознакою правочинів, які порушують інтереси держави і суспільства, є їх мета, тобто спрямованість на досягнення такого результату, який не просто не відповідає вимогам закону, а прямо і очевидно для всіх учасників цивільного обігу та суду порушує публічні інтереси, які направлені на забезпечення основ державного ладу. Фактично мова йде про порушення змістом правочину публічних інтересів, захист яких забезпечується відповідними положеннями публічного права.

¹ Дивись п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними».

По-друге, з суб'єктивної сторони обов'язкова наявність умислу однієї або обох сторін, які уклали відповідний правочин. Зокрема, для визнання правочину недійсним з підстав порушення інтересів держави і суспільства вимагається двостороння або одностороння обізнаність щодо обставин, які стали підставою для порушення інтересів держави і суспільства. В основі доказової бази, що підтверджує умисел сторін на укладання антисоціального правочину, може бути постанова уповноваженого органу про притягнення до адміністративної відповідальності або вирок суду про притягнення до кримінальної відповідальності. Від наявності умислу напряду залежать і правові наслідки вчинення правочину (конфіскація чи реституція), що порушує інтереси держави і суспільства.

На нашу думку, вищезазначені висновки дозволяють надати визначення правочину, зміст якого суперечить інтересам держави і суспільства. Зокрема це правочин, який спрямований на порушення основ державного правопорядку або суспільного ладу (публічних інтересів), що закріплені у відповідних публічно-правових (імперативних) нормах та умисність вчинення яких підтверджується вирокком у кримінальній справі або рішенням суду про притягнення до адміністративної відповідальності.

Список використаних джерел:

1. Альманах цивілістики: Сборник статей. Вып. 4 / Под ред. Р. А. Майданика. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 430 с.
2. Цивільний кодекс України (науково-практичний коментар). / Під загальною редакцією д. ю. н., проф. Є. О. Харитонова – Х.: ООО «Одіссей», 2000. – 800 с.
3. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 25.11.2010 у справі № К-6248/07. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13330755>
4. Суханов Е. А. Российское гражданское право: учебник: в 2 т. – Т. I: Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права / Суханов Е. А. / отв. ред. Е. А. Суханов. – М.: Статут, 2011. – 958 с.
5. Брагинский М. И. Договорное право: Кн. 1: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2008. – 848 с.

Суржик Ю.В.

студент,

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ ТА У КРАЇНАХ ЄС. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Нині наша держава розвивається у напрямку європейської інтеграції. І реформа українського процесуального законодавства стала важливим